

příslušného právního aktu, ale i vyhraněný názor na povahu společenské reality: je víceméně taková, jak o ní mluví právní prameny, je nejpřesněji vyjádřena abstraktní normou. Srovnávací, komparatistická metoda neznamena jenom požadavek dobírat se přesného poznání historických faktů jejich srovnáváním s fakty analogickými, vyskytujícími se v jiných souvislostech místních a časových. Vychází – i když často neuvědoměle – z přesvědčení o homogenitě skutečnosti, o identitě její podstaty skryté za pluralitou jevové stránky. Za speciálními metodami a za jejich praktickými důsledky pro orientaci historického zkoumání se objevuje celé pojetí skutečnosti, které už není omezeno jen na historickou vědu.²⁷

3. Metodologie a teorie

Od metod jako souboru speciálních zásad, řídících historikovu práci při interpretaci pramenů a faktů a tvořících předpoklad k rekonstrukci minulosti, vede tedy cesta k další složce historikovy práce, konkretizované v historickém díle: k obecným zásadám, principiálním postojům, v nichž se projevuje historikův názor na skutečnost minulou a přítomnou.²⁸ Netýkají se už jen řemeslné historikovy práce, ale jeho pojetí vztahu mezi poznávajícím a poznávaným, možnosti a smyslu poznání a poznávaného. Jde v podstatě o otázky filozofické, přesněji noetické.²⁹ Nebylo by však přesné mluvit výlučně o filozofické složce historického díla, protože jde o výběr těch filozofických principů, které podmiňují poznání vědecké. Mluvíme-li o filozofii dějin,³⁰ máme obvykle na mysli filozofické domýšlení poznatků historického poznání nebo pohled na historii z filozofického zorného úhlu. V našem případě je logičtější mluvit o teorii historie, teorii dějepisectví jako systému obecných principů, které podmiňují užití speciálních metod v historikově práci.³¹ Protože pak teorii vědy rozumíme obvykle popis vnitřní

²⁷ Z opačného zorného úhlu vyjádřil tento vztah H. JEDIN: „...eine historische Schule nicht nur das Bekenntnis zu einer Geschichtsdeutung, sondern die Anwendung einer bestimmten Forschung verlangt“; H. JEDIN, Kirchengeschichte als Heilgeschichte, Saeculum 5, 1954, s. 125.

²⁸ Teoretické myšlení není ovšem totožné se světovým názorem, jak upozornil M. Machovec záslužně v dobách, kdy obojí bylo směřováno; M. MACHOVCOVÁ-M. MACHOVEC, Utopie, s. 384.

²⁹ Že se těžiště filozofické problematiky historie posouvá v moderní historiografii do oblasti noetiky, rozeznal u nás po prvé J. SLAVÍK, Dějiny, s. 8 n. V tom se s ním shoduje i filozofie soudobá; srov. např. K. KOSÍK, Dialektika, s. 158 n.; L. NOVÝ, T. G. Masaryk, s. 57.

³⁰ Z nepřehledné literatury o filozofii dějin vybírám z produkce posledních dvou desetiletí několik prací, které spíše podávají přehled názorů, než vypracovávají stanovisko nové: J. E. SALOMAA, Philosophie der Geschichte, Helsinki 1950; H. GOUIER, L'histoire et sa philosophie, Paris 1952; H. MEYERHOFF, The Philosophy of History of our Time, New York 1959; P. GARDINER, Theories of History, Glencoe 1959; Philosophy of History, New York 1960.

³¹ O vypracování oboru teorie dějin se pokusil O. ANDERLE, Theoretische Geschichte, Hist.

struktury vědeckého poznání, způsob, jakým jsou v něm tvořeny pojmy a soudy, vyvozovány vztahy, a protože nám jde o zásady, jež určují povahu i postup konkrétního zkoumání, budeme mluvit i o metodologické složce historikovy práce.³² Ta v sobě implikuje a předpokládá existenci postojů filozofických.

V celku historického díla má metodologický aspekt³³ jinou funkci a jiné vyjádření než to, co jsme nazývali rovinou faktů a metody. Historická fakta jsou obsažena v každém historickém díle, i když v nestejně míře, a jsou tou stránkou historického díla, která je nejzjevnější. Fakta mohou být významná nebo nicotná, správně zjištěná nebo smyšlená, ale nemůže existovat historické dílo, které by žádný poznatek a fakt neobsahovalo. Naproti tomu je možné napsat historickou práci, ve které se čtenář nesetká s jiným svědectvím historikovy metody než s jejími výsledky, s víceméně přesnými a správnými poznatky. Práce tohoto druhu jsou v početní převaze. Původním a bezpříznakovým typem historické práce je dílo, jehož je metodický aspekt sice konstitutivní součástí, který však stojí za fakty a ve výjimečných místech ze zvláštní příčiny vystupuje do popředí a na povrch: například Mathiezova Francouzská revoluce.

Jestliže je metodické uvažování v běžném historickém díle spíše výjimkou než pravidlem, pak je teoretické a metodologické stanovisko v historickém díle vyjádřeno ještě vzácněji. Každý historik přistupuje ke své práci s nějakým pojetím skutečnosti, které se promítá do vztahu k minulé skutečnosti. Tento vztah, který se projevuje v metodách studia, vychází opět z obecných představ o možnostech a cestách poznání. Ve struktuře historického díla můžeme shledávat, nakolik je v něm existence těchto obecných principů patrná a nakolik jsou v souvislosti s konkrétními postupy, jež charakterizují určité dílo, tvorbu určitého historika nebo produkci celé historické školy. Nejjasnější je vztah mezi teoretickým pojetím a konkrétní metodou v pracích, ve kterých jsou filozofické a metodologické zásady vyloženy explicitně a v soustavnosti.³⁴ Jsou dvojího druhu. Předně příruč-

Zeitschr. 185, 1958, s. 1 n. Předchůdcem v jeho usilování – i když předchůdcem mnohem racionálnějším a objektivnějším – byl J. ROMEIN, Theoretical History, Journal of the History of Ideas 9, 1948, s. 53 n. (předtím v nizozemštině Theoretische Geschiedenis, Groningen 1948). Pracemi protikladně filozoficky založenými jsou knihy B. A. GRUŠINA, Očerki logiky istoričeskogo issledovanija. Proces rozvitija i problemy jego naučnogo vosproizvedenija, Moskva 1961, a L. V. MISESE, Theory and History, New Hawen 1957. Spíše historický přehled podává P. GARDINER, Theories of History, Glencoe 1959.

³² Podobně jako to činí A. I. DANILOV, Teoretiko-metodologičeskije problemy istoričeskoj nauki v buržoaznoj istoriografii, Srednije veka 15, 1959, s. 91 n.

³³ Značně nesoustavná je jediná moderní česká studie, jež se k problému metodologie hlásí přímo titulem: V. KAŠÍK, Několik poznámek k metodologickým problémům v historiografii, ČsČH 6, 1958, s. 507 n.

³⁴ Přehled nejdůležitějších prací o teorii dějepisectví a dějin podává od r. 1960 časopis History and Theory. Soustavně sleduje tuto produkci v Revue historique H. I. Marrou. Kdyby bylo třeba vyznačit markantní mezníky v proudu neustávající evropské diskuse o povaze historické

ky a učebnice, které seznamují s celou škálou různých možných pojetí historie a dějepisectví — a jednomu hledisku dávají přednost. I neobjektivnější úvody do historie jsou vždycky zaujaty pro jednu koncepci. Takto jednostranná je Droyse-
nova Historik i Langlois-Seignobosův úvod do historického studia.³⁵ Proto se takové příručky a kompendia liší spíš stupněm než zásadně od speciálních úvah věnovaných prvním a posledním otázkám historického poznání. Představují je z klasických děl Burckhardtovy *Weltgeschichtliche Betrachtungen*,³⁶ z moderní literatury např. Carrova úvaha *What is History*³⁷ nebo Marrouova *De la connaissance historique*.³⁸ Stupeň rozdílu je v tom, že v obecných příručkách přicházejí výklady o teoretické problematice vedle informací o záležitostech metodických a technických zkrátka, kdežto ve vlastních teoretických úvahách se pozornost soustřeďuje především na otázky abstraktní. Rozdíl je i v tom, že pojetí teoretických úvah je vědomě jednostranné; nemají poučovat o všech možných alternativách chápání minulosti, ale mluví ve prospěch jednoho stanoviska.

Proto se obyčejně objevují při dvojí příležitosti. Bývají programy, kterými historické školy ohlašují svůj příchod a v nichž vypočítávají, čím se nové učení liší od dosud vládnoucích doktrín. Protože jsou vůči nim v opozici, snaží se co nejsoustavněji vyjádřit vlastní osobitost a novost. Přitom vyslovují i své stanovisko k základním problémům pojetí minulosti. Takovou funkci měla v dějinách českého dějepisectví např. Gollova stať o dějinách a dějepisu,³⁹ Pekařovy polemiky s Masarykovou filozofií českých dějin,⁴⁰ Slavíkovy stati proti Pekařovu pojetí historie a dějepisectví,⁴¹ program skupiny Dějiny a přítomnost.⁴² Ve světové

metody, uvedl bych tyto práce: R. G. COLLINGWOOD, *The Idea of History*, Oxford 1946; J. ROMEIN, *Theoretische Geschiedenis*, Groningen 1948; M. BLOCH, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, Paris 1949 (čes. překl. 1967); L. FEBVRE, *Combats*, Paris 1953; H. BUTTERFIELD, *Man on his Past*, Cambridge 1953; W. HOFER, *Geschichtsschreibung*; H. I. MARROU, *De la connaissance historique*, Paris 1954; G. RITTER, *Leistungen*; K. POPPER, *The poverty of historicism*, London 1957; F. BRAUDEL, *Histoire*, s. 725; W. KULA, *Rozwazania o historii*, Warszawa 1958; A. I. DANILOV, *Problemy*; B. A. GRUŠIN, *Očerki logiki istoričeskogo issledovanija*, Moskva 1961; *L'histoire; Geschichte*; S. OSSOWSKI, *O osobliwości nauk społecznych*, Warszawa 1962; T. SCHIEDER, *Geschichte*. — Každý takový výběr je velmi jednostranný nejen pro subjektivitu názoru, ale i proto, že vedle systematických výkladů o metodách historického poznání tvoří druhou linii jejich vývoje principy explicitně nevysvětlované, ale realizované v analýzách historických faktů a v historické praxi vůbec.

³⁵ CH. V. LANGLOIS-CH. SEIGNOBOS, *Introduction aux études historiques*, Paris 1898.

³⁶ J. BURCKHARDT, *Weltgeschichtliche Betrachtungen*, 1. vyd. Berlin-Stuttgart 1905.

³⁷ E. H. CARR, *What is History*, 1961 (č. překlad *Co je historie?*, Praha 1967).

³⁸ Srov. pozn. 34; druhé vydání z r. 1959.

³⁹ J. GOLL, *Dějiny a dějepis*, Athenaeum 1888–1889, s. 73 n., nyní ve *Vybraných spisech I.*

⁴⁰ J. PEKAŘ, *Masarykova česká filosofie*.

⁴¹ J. SLAVÍK, *Nový názor na husitství*. Palacký či Pekař, Praha 1928; týž, Pekař; týž, *Dějiny 1931*; týž, *Husitská revoluce*. Studie historicko-sociologická, Praha 1934; týž, *Básnická perioda českého dějepisectví*, Praha 1932.

⁴² *Dějiny a přítomnost*, Praha 1937, 1938.

historiografii se odhalily základy historikovy práce např. v polemikách proti zaměření historiografie 19. století, tak jak je zahájil H. Berr a jak pokračovaly v nesčetných projevech mluvčích skupiny *Annales*.⁴³ Právě polemické zaujetí nutí historiky formulovat nejhlubší krédo tak soustavně, jak by bez příležitostného podnětu stěží učinili. V opozici proti ofenzivě francouzské sociologické a syntetické historiografie vyjádřil G. Ritter roku 1955⁴⁴ filozofii a teorii jednoho proudu německého dějepisectví a praxe převážné většiny německých historiků od počátku 19. století. Nejde-li o program a polemiku, bývá popudem k pohledu na osnovné principy historického poznání bilance a retrospektiva historika, přehlížení svého vlastní díla a objasňujícího si ex post hlediska, podle nichž se orientoval. Takovou povahu mají zmíněné Burckhardtovy úvahy o světových dějinách, Huizingova vzpomínka o cestě k historii,⁴⁵ Blochova obrana dějepisectví.⁴⁶

Ve většině těchto případů jde však o příležitostné texty nevelké rozsahem, které tvoří malý zlomek v celku historické produkce a vznikají na jejím okraji. Zřídka jsou tyto úvahy spojeny s řešením konkrétních badatelských úkolů. Autorů, kteří jsou k jejich napsání puzeni, bývá velmi málo. Bývají považovány spíš za doménu filozofů než vlastních historiků. Pro svou abstraktnost bývají doprovázeny nedůvěrou dějepisců, jimž se zdají nedostatečně opřeny o fakta a pozitivně zjištěné empirické skutečnosti.⁴⁷ Tato nedůvěra je vysvětlitelná místem, které metodologická složka zaujímá ve struktuře historického díla: fakta tvoří jeho základní stavební materiál a i vnější fasádu, metodu poznáváme především prostřednictvím faktů, které historik objevil. Abstraktní metodologické principy jsou takto skryty za dvojí clonou, leží v samém jádře historického poznání. Proto historik ponechává soustavně a obšírnější exkursy do této sféry nehistorikům. Úloha, která ve vývoji historické německé a francouzské vědy připadla např. M. Weberovi a E. Rothackerovi, R. Aronovi a C. Lévi-Straussovi, je toho důsledkem a příznakem. Jsou historikové, jejichž osobnost zaručuje identitu teoretika a badatele, avšak přesto jsou B. Croce a R. Collingwood spíš výjimkou než pravidlem. A dokonce i v těchto výjimečných případech budeme stěží vidět v Collingwoodově syntéze dějin římské Anglie⁴⁸ nebo Croceových

⁴³ H. BEER, *La synthèse en histoire*, Paris 1911; týž, *L'histoire traditionnelle et la synthèse historique*, Paris 1921; polemické příspěvky Febvrovy a Blochovy jsou nejlépe zachyceny v bibliografiích jejich díla: L. FEBVRE, *Combats*, s. 439 n.; M. BLOCH, *Mélanges historiques II*, Paris 1963, s. 1031 n.

⁴⁴ G. RITTER, *Leistungen*, s. 169 n.

⁴⁵ J. HUIZINGA, *Mein Weg zur Geschichte*. Letzte Reden und Skizzen, Basel 1947.

⁴⁶ Srov. 34; český překlad *Obrana historie*, Praha 1967.

⁴⁷ Huizingův životopisec připomíná, že Huizinga varoval své žáky před tím, aby se příliš zabývali problémy teorie a metody, protože odvádějí od vlastní historikovy práce; K. KÖSTER, *Huizinga*, s. XXIV.

⁴⁸ R. G. COLLINGWOOD, J. N. L. MYRES, *Roman Britain and the English settlements*, 2. vyd. Oxford 1936.

dějínách Itálie let 1871 – 1915⁴⁹ realizaci teoretických postulátů z Ideje historie⁵⁰ nebo Teorie a dějin dějepisce⁵¹.

Teoretikové toho typu, jaký představují E. Rothacker nebo H. Rickert, ukazují, nakolik filozofování a teoretizování o historii vede samostatnou existenci vedle historické práce. Jedním důsledkem toho stavu potom je, že historická díla, ve kterých vystupuje do popředí hledání podstaty historického poznání a procesu, jsou pracemi zařazovanými do filozofie a že k jejich napsání se odhodlává spíše tzv. historický outsider než historik profesionál. Knihy jako Zánik západu⁵² a O původu a cíli dějin⁵³ nenapsali historikové. Pokud práci podobného druhu podniká i historik, je málo svědectví, že východiskem jeho filozofické konstrukce jsou jeho speciální odborné analýzy. Toynbee jako historik Blízkého východu⁵⁴ a autor Přehledů současné mezinárodní politiky⁵⁵ není zcela identický s Toynbeem jako tvůrcem známé filozofickodějinné koncepce.

Příčiny vzdálenosti mezi metodologickými zásadami a jejich praktickým uplatněním nejsou jen subjektivní. Systém obsažený v teoretickém díle nebo ve filozofickohistorické skice totiž svou obsáhlostí přesahuje možnosti historické analýzy a syntézy, ve kterých by měl být adekvátně realizován. Historických faktů je – primitivně řečeno – příliš mnoho, než aby mohly být všechny zařazeny do teoretického systému a jím vysvětleny. To neplatí jen o velkých soustavách od Vica a Bossueta po Toynbeeho, ale i o koncepcích mnohem užších a mnohem méně hlubokých. I když nenabízejí celou teorii historického poznání minulosti a dotýkají se jen některých obecnějších zásad historikova postupu, netýkají se veškerých faktů. Mezi programovými prohlášeními J. H. Robinsona, jeho voláním po New History⁵⁶ a mezi povahou jeho velkých prací⁵⁷ se shledávají přímé souvislosti dost neskadno. Protože konec konců velká část historické látky v historickém díle zůstává nezasažena vlivem teorie, není většina historiků puze na k tomu, aby se teoretickými problémy zabývali. Pokud to činí, jen zřídka kdy úvahy o prvních a posledních problémech své práce spojují s řešením konkrétních badatelských úkolů. Nejčastěji musíme shledávat svědectví historikova pojetí základních otázek ve fragmentárních výročích, jichž bývá víc v příležitostných projevech než ve vlastním vědeckém díle.

⁴⁹ B. CROCE, Storia d'Italia dal 1871 al 1915, 8. vyd. Bari 1943.

⁵⁰ Viz pozn. 34.

⁵¹ Viz pozn. 56, kap. I.

⁵² O. SPENGLER, Der Untergang des Abendlandes I–II, München 1918.

⁵³ K. JASPERS, Vom Ursprung.

⁵⁴ Např. A. J. TOYNBEE, The treatment of Armenians in the Ottoman empire 1915–1916, London 1916.

⁵⁵ A. J. TOYNBEE, Survey of International Affairs, London 1920.

⁵⁶ J. H. ROBINSON, The New History, New York 1911.

⁵⁷ J. H. ROBINSON, An Introduction to the History of Western Europe, Boston 1902.

Nesoustavnost zájmu a oddělenost teoretických zásad od konkrétního díla vyvolává otázku, do jaké míry prostupuje filozofický a metodologický aspekt celou výstavbu historického díla. Nemírným požadavkem by bylo přání, aby konkrétní interpretace minulosti vyjádřená v historickém díle odpovídala v každém bodě celkovému pojetí skutečnosti. Není to možné proto, že v současné době neexistuje filozofie, která by byla natolik celistvou teorií a programem skutečnosti, aby poskytovala základnu i pro pojetí historie a historické vědy: s dvěma výjimkami, kterými jsou marxismus a koncepce náboženská, katolická a protestantská filozofie dějin. Ostatní filozofické směry, ať mají nároky sebeuniverzálnější a ať jsou sebevíc historicky orientované, jako např. existencialismus, poskytují málo možností, aby se staly východiskem k soustavnému a všestrannému výkladu minulosti.

Filozofické a metodologické principy historického díla mohou být předmětem samostatného výkladu, který je ve větší nebo menší souvislosti s historikovou praxí, a mohou být explicitně vyjádřeny na různých místech historikova výkladu. Naprostou většinu historické produkce však tvoří práce, v nichž se o principiálních předpokladech historikovy práce přímo vůbec nemluví. Je tedy nutno je rekonstruovat z praxe, shledávat, nakolik konečná podoba historického díla ukazuje k abstraktním zásadám, které leží v jeho základech.⁵⁸ Neexistuje však klíč, který by dovolil vykládat určité znaky díla jako jednoznačná svědectví metodologického pojetí a filozofického názoru, z něhož dílo vzniklo. Náš úsudek se opírá případ od případu o různá kritéria. Základním opěrným bodem jsou znovu fakta, obsažená v díle, jejich výběr a jejich spojování ve větší celky, v téma. I bez deklarativních prohlášení ukazuje tematické zaměření marxistické historiografie, její koncentrace na fakty z vývoje ekonomického a sociálního, jejich nadřazování nad fakty z oblastí ostatních, na takové pojetí skutečnosti, ve kterém je hmotná realita pokládána za prvotní a ve kterém jsou instituce a výtvoři ideové povahy vykládány jako závislé. Jestliže v Ritterově díle o státnickém umění a válečnickém řemesle⁵⁹ jsou těžištěm analýzy myšlenek, záměrů a skutků protagonistů německé politiky a vojenské doktríny od Clausewitze po Bethmana-Hollwega, pak se právem domníváme, že Ritter reprezentuje tu koncepci dějin, ve které je hlavním činitelem historického vývoje jednající osobnost, jejíž rozhodnutí určuje povahu a směřování dějinných proudů a epoch. Summerovy dějiny Ruska⁶⁰ mají neobvyklou výstavbu. Místo chronologické osnovy vychází autor ze současné tvárnosti země, z její geografické polohy, hranic, jazykových poměrů atd. Sleduje do minulosti proces, jak tyto skutečnosti vznikaly, až ve své

⁵⁸ E. ROTHACKER, Wirkung, s. 22 pro to razil výraz „heimliche Geschichtsphilosophie“; o nevyhnutelnosti existence filozofie v historii srov. F. BEDARIDA, L'historien et l'histoire, s. 184–185.

⁵⁹ G. RITTER, Staatskunst.

⁶⁰ B. H. SUMMER, Short History of Russia, New York 1943.

souvislosti vytvořily podobu poválečného Sovětského svazu. Za tímto nekonvenčním uspořádáním látky se rýsuje přesvědčení o konstantních a empiricky postižitelných faktorech, které determinují historický vývoj. V pozadí monumentálního a nepřehledného Chaunuova dvanáctisvazkového cyklu o Seville a Atlantiku,⁶¹ kde osm knih obsahuje jen statistiky, je pojetí, že historické události jsou podmíněny řádem, projevujícím se v seskupení a dynamice hromadných faktů, kvantitativně vyjádřitelných.

Historické dílo, jehož autor se omezuje na úzkostlivou a precizní rekonstrukci skutečností doložitelných přímo z pramenů a odmítá jít za ně, svědčí nejen o jiném pojetí historické práce než kniha, v níž se historik ptá po vysvětlení těchto skutečností, ale také o jiném pohledu na povahu celé reality. Proti Gollovu přesvědčení, že našemu pohledu jsou dostupné jen věci jako povrchové fenomény, které nevypovídají nic o tom, co je podmiňuje,⁶² stojí za Pekařovým hledáním dobové ideové struktury, v níž tkví všechna fakta, názor o přímé závislosti světa historických fenoménů na hlubokých dějinných silách.⁶³ Každé hledání řádu a zdroje historických faktů je svědectvím aspoň o zárodečné existenci teoretické a filozofické koncepce jako principu, který má sepnout fakta v celek a umožnit jejich souvislý výklad. Jde-li ovšem o filozofickou interpretaci, která se projevuje jen verbálně, znamená to spíš snížení hodnoty takového pokusu. Je to také signál, že jde pouze o první fázi promýšlení filozofických a metodologických problémů nebo dokonce jen o uvědomění si potřeby jít nad empirii faktů.

O metodologickém principu jako osnově výstavby historického díla mluví vedle povahy faktů a jejich sřetení i hledisko, podle něhož jsou fakta hodnocena. Když psal G. Ritter svou monografii o Steinovi,⁶⁴ projevovalo se jeho novorankovství tím, že Steinovy reformy nehodnotil z hlediska jejich důsledků v německých moderních dějinách, ale v kontextu doby, kdy byly uskutečňovány. Naopak Eyck v monografii o Bismarckovi⁶⁵ odvozoval kritéria, podle nichž soudil Bismarcka politika, ze zkušeností krátké existence německé meziválečné demokracie. Tento dvojí odlišný přístup vychází z dvojí odlišné teorie. V prvním případě z filozofie, pro kterou je minulost skutečností v sobě uzavřené, jejíž poznání je možné jenom z jejich vlastních předpokladů, v druhém případě z chápání minulosti jako reality, která dostává neustále novou podobu a význam podle toho, jaké světlo na ni padá z přítomnosti.

Zaujetí vyhraněného hodnotícího postoje nemusí ještě znamenat, že historik interpretuje minulost pod jednotným zorným úhlem. Ke skepsi vůči představě o všudypřítomnosti metodologického a filozofického aspektu v historickém díle

⁶¹ P. CHAUNU, *Seville*.

⁶² J. GOLL, *Dějiny a dějepis*, Vybrané spisy, s. 12–13.

⁶³ J. PEKAŘ, *O periodisaci českých dějin*, *Z duchovních dějin českých*, Praha 1941, s. 358.

⁶⁴ G. RITTER, *Stein, Eine politische biographie I–II*, 3. vyd. 1958.

⁶⁵ E. EYCK, *Bismarck, Leben und Werk I–III*, Zürich 1941–1944.

vedou svědectví o rozpornosti filozofických východisek v díle téhož historika. Pekařovo hodnotící stanovisko k husitské revoluci je vyjádřeno tezí, že jde o jev typicky středověký, pochopitelný z toho, co husitství předcházelo. Pekař negativně hodnotí důsledky, které měla revoluce v hospodářských a kulturních poměrech, přerušení vzestupu patrného v době Karlově. Jeho kritéria byla v tomto případě imanentní a příčiny a důsledky husitské revoluce možnostmi a předpoklady obsaženými v dobové situaci. Když však Pekař změnil postoj kritika za stanovisko apologetika, přijal měřítko jiné. Hodnocení bělohorského baroka nezakládal na srovnání jeho výtvorů s tím, čím byly vyváženy a zaplacený, ale na faktu, že baroko rozhodujícím podílem formovalo tvářnost české kulturní krajiny až do našich dnů a vtisklo jí její jedinečné rysy. Nepoukazuje na Pekařovu nedůslednost, abych kritizoval jeho názory; považují ji za doklad pro domněnku, že to, co nazýváme metodologickým a filozofickým základem historikovy práce, může být patrně ve značně volném vztahu k ostatním složkám díla.

Přítom je Pekař v českém dějepisectví postavou, v jejímž díle můžeme hledat více než fakta a více než dokonalou demonstraci historické metody. Krajiní protiklad podobně metodologicky angažovaných prací představuje produkce vyskytující se v každém období vývoje historického poznání; v knihách určitého zaměření a určitých autorů narážíme na naprostou absenci zájmu o teoretickou, abstraktní stránku historického studia, aniž je hodnota těchto prací inferiorní. To je např. případ Tatrovy Kanceláře a písařů v zemích českých⁶⁶ jako Fišerových studií o moravském berním systému v 18. století.⁶⁷ Takovéto studie, jež nechybějí ani v produkci historiků, kteří se deklarativně hlásí k uceleným filozofickým systémům, stojí na samém konci pomyslné stupnice různých řešení poměru mezi teoretickým systémem historického poznání a mezi historickou praxí.

Na počátku této stupnice je historiografie, která se opírá o celistvou filozofickou soustavu a která má aspoň záměr teoretické postuláty realizovat. Dějepisectvím tohoto typu je bezpochyby historiografie marxistická a je jím historiografie stojící ve službách náboženského pojmání dějin. Vedle těchto dvou velkých světových názorů, jejichž vybudování je výsledkem tisíciletého nebo staletého kolektivního úsilí, existují filozofické systémy, jimž také odpovídá historiografická praxe a jež jsou vázány na jednotlivého tvůrce.⁶⁸ V nejčistší podobě a přes

⁶⁶ F. TADRA, *Kancelář a písaři v zemích českých za králů Jana, Karla IV. a Václava IV.* (1310–1420), Praha 1892.

⁶⁷ J. FIŠER, *Lánové visitace na Moravě v XVII. století*, *Čas. Matice Moravské* 56, 1932, s. 59 n.

⁶⁸ Prvním myslitelem, který „opravdu spojil historii a filozofii a poskytl dějepisectví legitimní místo v oblasti filozofie“ byl patrně Vico; R. STADELMANN, *Vico, Grosse Geschichtsdenker*, s. 135. Ovšem o Herderovi totéž napsal E. CASSIRER, *Aufklärung* 308. Budiž dodáno, že v osvícenství znamenala filozofičnost historiografie něco jiného, než jí rozumíme dnes. W. KAEGI, *Voltaire II*, s. 237, upozornil, že Voltaire jí chápal kritický vztah k minulosti, odloučení mytologického a historického elementu.

všechny výhrady, o kterých byla řeč, představuje takové spojení teoretické soustavy a praxe historické dílo B. Croceho a M. Webera. Mezi teorií a praxí existuje však častěji vztah protichůdný. Bylo by možné ho charakterizovat jako vytváření filozofických a metodologických systémů, kterým neodpovídá přiměřená praxe. Může jít o relativně komplexní pojetí skutečnosti nebo jen o specifické zásady historického poznání. Příklad první varianty poskytuje nacistická ideologie. I když její působení na německé dějepisce bylo podle osobních dispozic historiků, tematického zaměření jejich práce, míry jejich angažovanosti různě silné, zasahovala nehluboko.⁶⁹ Jestliže z odstupů několika desetiletí přehlédneme německou historiografii od roku 1933,⁷⁰ zjistíme bez neshnů, že produkce, která nebyla jen propagační publicistikou a produkcí nejnižšího řádu, se přes dočasné nebo trvalé sympatie svých autorů k novému řádu⁷¹ nelišila po teoretické stránce od výtvarů historiografie hlásící se k zcela jinému světovému názoru. Přitom šlo přes primitivnost nacistické ideologie o doktrínu, jejíž zájem na vytvoření nového pojetí dějin byl tak silný jako u málokterého ideového a mocenského hnutí 19. a 20. století.

Další doklady o tom, jak často vede teorie existenci naprosto nezávisle na historiografické praxi, poskytuje myšlení současnosti. Mluvili jsme už o A. J. Toynbeem; není výjimkou, protože takřka se stejným odstupem jako on od empirických faktů uvažuje filozoficky o povaze západní civilizace např. Ch. Morazé.⁷² Morazé je stoupencem směru, jehož metodologická orientace bývá nazývána sociologizující a jejímž nejvýraznějším představitelem je skupina Annales. V jejích programech⁷³ není podána souvislá teorie skutečnosti, není vypracován ucelený filozofický systém. Teoretiky tohoto směru zajímá jen dílčí pojetí skutečnosti, totiž té, se kterou se historik dostává do styku, jakkoliv široká tato skutečnost je. Zajímají je předpoklady umožňující zmocnit se této skutečnosti prostředky historické vědy. Proti univerzálním teoretickým systémům toho typu, jaký představuje marxismus, máme co dělat s pokusem o vypracování pouhé historické noetiky. Její tvůrci nepředpokládají, že jejich osobité pojetí historické skutečnosti a poznání potřebuje být doplněno spekulacemi o tom, jaká je podstata

⁶⁹ J. PEKAŘ jeho možnosti zřejmě ve svém známém článku (O nový dějepis v třetí říši, ČsČH 41, 1935, s. 555 n.) přečeňoval. Mimořádně řečeno, stejně přečeňován byl i tento článek, pokud má sloužit za důkaz Pekařových sympatií k nacistické ideologii.

⁷⁰ Její přehled podává bibliografie redigovaná R. HOLTZMANNEM a G. RITTEREM, *Deutsche Geschichtswissenschaft im zweiten Weltkrieg, I–II*, Marburg 1951.

⁷¹ Příznačný byl vývoj jednoho z nejnadanějších historiků, R. STADELMANNA, pokud ho měříme jeho přednáškou z r. 1933 (*Das geschichtliche Selbstbewusstsein der Nation*, Tübingen 1934) a jeho pozdějšími spisy. Analogický vývoj prodělal ze starších historiků O. Westphal.

⁷² CH. MORAZÉ, *Essai sur la civilisation d'Occident*, Paris 1950.

⁷³ Jejich přehled v bibliografiích uvedených v pozn. 43 a v speciální bibliografii časopisu: M. A. ARNOULD, *Annales, Economies-Sociétés-Civilisations. Vingt années d'histoire économique et sociale. Table analytique*, Paris 1953.

skutečnosti vůbec nebo jaký smysl má existence člověka.⁷⁴ Jejich historická praxe nepotřebuje celistvou teorií.

Nechybějí případy opačné. Stěží si lze v současné nemarxistické filozofii představit proud, který by se mohl vykázat ucelenější a přesnější soustavou názorů na principy a metody historického poznání a pronikavější kritikou přibližnosti a anarchičnosti historického myšlení, než je novopozitivismus. Novopozitivismus obsahuje — především v díle K. R. Poppera — filozofii dějin jako celkový výklad historického procesu. Zatímco však ovlivnil ve třicátých a čtyřicátých letech bádání v přírodních i společenských vědách, zůstal novopozitivismus historický vlastně jen metodou kritiky historického poznání, především tradičního systému pojmů a vztahů, které historik mezi fakty vytváří. Nestal se návodem k bádání a psaní.

Dějepisectví, jež bývá charakterizováno jako pozitivistické, je svou myšlenkovou nenáročností a lhostejností k jakýmkoliv problémům překračujícím evidentní fakticitu dokonalým opakem komplikovanosti a rafinovanosti logického pozitivismu. Není nadsázkou tvrdit, že naprostá většina historiků, kteří jsou v přítomné době označováni za pozitivisty, se nedostala s pozitivistickou nebo tím méně novopozitivistickou filozofií vůbec do styku.

To znamená, že poslední možností vztahu mezi teorií a praxí je historická praxe bez teorie. Toto tvrzení odporuje našemu mínění, že každá historická praxe předpokládá nějaké pojetí minulosti a historikova povolání. Proto je musíme zpřesnit v tom smyslu, že běžná, řemeslná historická praxe většinou nehledá své zdůvodnění a svoje směrnice v soustavě teoretických principů. O hodnotě prací vzdálených teorií se tím nic neříká, i když právě ony během doby nejčastěji upadají do zapomenutí. Jejich skutečný faktický přínos se stane samozřejmostí, anonymní a všeobecnou součástí obecného vědění. Kdyby bylo třeba jmenovat v starší české historiografii dílo vyznačující se zdrženlivostí k teorii, jmenovali bychom práci V. V. Tomka. Čtvrtý díl jeho *Dějpisu města Prahy* je po této stránce dokonalým protikladem chápání vztahu mezi teorií a praxí historika, jaké požadoval při zpracování téhož námětu J. Slavík.⁷⁵

Jiná situace nastává tenkrát, když sice historické dílo nechce být aplikací k soustavně formulované teorii, když však z něho můžeme víceméně úplný systém rekonstruovat. J. Huizinga se netajil svou nechtí k teoretizování v historické práci⁷⁶ a mnil, že odvádí od vlastního úkolu, jímž je konkrétní reprodukce minulosti. Mezi jeho knihami nebyla dlouho práce věnovaná rozvažování metodologickému, ale jeho nejcharakterističtější díla, počínaje *Podzimem středově-*

⁷⁴ Snažil jsem se to naznačit v recenzích kompendia *L'histoire* a knihy Callotovy (ČsČH 13, 1965, s. 218 n., a ČsČH 14, 1966, s. 225 n.

⁷⁵ A jak ho svým typem představuje jeho *Husitská revoluce*.

⁷⁶ J. HUIZINGA, *Mijn Weg tot de historie*, Haarlem 1947, s. 44 n.

ku,⁷⁷ byla tak radikálním odvratem od tradičních postupů historiografie a takovým zpodobením minulosti, že vznikla zcela nová koncepce toho, co je minulost a jaké jsou cesty k jejímu oživení ve vědeckém díle.⁷⁸

Příčiny, proč filozofie a teorie stojí mimo historické dílo a nezasahují zřetelně do jeho osnovy, jsou především dvě. Předně nezáměrem historika spojovat filozofické přesvědčení a z něho plynoucí představy o povaze minulé skutečnosti s konkrétním historickým bádáním. Buď se domnívá, že by tím do své práce vnášel prvky těžko se snášející s povahou vědeckého díla,⁷⁹ nebo si nedovede představit, jak by obecné pojetí mohlo souviset se zcela praktickými problémy, které řeší. Jeden z nejhlubších historiků v třetí generaci Gollovy školy, Rudolf Holinka, byl badatelem o značných myslitelských zájmech a erudici a věnoval při charakteristice díla J. Pekaře⁸⁰ otázkám historické metodologie jedny z nejlepších stránek, které byly v moderní české historiografii napsány. Jeho světový názor byl velmi silně utvářen představami náboženskými, katolicismem. Jeho poslední kniha o sv. Vojtěchu⁸¹ autorovy sympatie nezakrývá. Avšak ani ona a tím méně jeho dvě předválečné monografie⁸² se po metodologické stránce neliší od studií, které o náboženských poměrech předhusitských napsal liberál V. Novotný nebo protestant F. M. Bartoš. Rozdíl mezi nimi leží jinde než v aplikaci noetických principů, plynoucích z určitého pojetí filozofického, na práci vědeckou.

Druhý důvod nepřítomnosti filozofie v historickém díle je ještě jednodušší. Je jím neexistence historikova filozofického zájmu. Jestliže historik nemá žádné filozofické vyznání ani ve svém soukromí, je pochopitelně lhostejný k jiným než řemeslným stránkám své práce. Víme ze zkušenosti, že právě indolentnost vůči znepokojujícím závěrům i předpokladům historického poznání bývá vyvažována nadměrným důrazem na řemeslné, technické postupy a že v nich bývá spatřována podstata vědeckého úsilí; úvahy o okolnostech bezprostředně nepojmenovaných ve zjištěných a interpretovaných faktech bývají těmito historiky z „čisté“ vědy vykazovány. Jen tlak vnějších okolností, souvislost historického studia

⁷⁷ J. HUIZINGA, *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens en gedachtevormen der 14e en 15e eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*, Haarlem 1919 – a další vydání a překlady.

⁷⁸ Až na konci své dráhy vydal počet ze svých názorů v malé knížce *De wetenschap der geschiedenis*, Haarlem 1937.

⁷⁹ Přitom je pozoruhodné, že současní filozofové považují stále více za obsah filozofie dějin něco poměrně racionálního a empirického – hledání smyslu dějin v kauzálních vztazích, které v dějinách existují; srov. K. JASPERS, *Vom Ursprung*, s. 332. V prostředí, kde vládla tradice pozitivismu, byla filozofie historie synonymem teorie už dříve; R. ARON, *Essai sur la théorie de l'histoire dans l'Allemagne contemporaine. Introduction à la philosophie de l'histoire*, 1. vyd. Paris 1938, 2. vyd. 1948.

⁸⁰ R. HOLINKA, *Dílo Josefa Pekaře*.

⁸¹ R. HOLINKA, *Svatý Vojtěch*, Brno 1947.

⁸² R. HOLINKA, *Sektářství v Čechách před revolucí husitskou*, Bratislava 1929; též, *Církevní politika arcibiskupa Jana z Jenštejna za pontifikátu Urbana VI.*, Bratislava 1933.

s ideologií nutí v mimořádných poměrech stoupence odfilozofičtění historie, aby podnikali exkursy do této jim cizí oblasti. To platí o dějepiscectví nejen v minulosti, ale i o poměrech současných; o historících, kteří se musí vyrovnávat s marxismem, protože pracují v jeho autoritativním dosahu. K přesnějším závěrům o tom, jaký podíl mezi historiky tvoří ti, jejichž zájmem není uvažování o hranicích, cestách a smyslu historického poznání, lze těžko dojít. Je však spíš větší než menší, soudě podle autopsie, podle toho nakolik postrádáme pro domo sua soustavnou filozofii nebo světový názor.

Přesto historik i s minimálním zájmem o teorii přistupuje ke své práci s určitými obecnými pojetími. I když se domnívá, že jeho postup je určován až bezprostředním stykem s materiálem a že ho interpretuje bez apriorních předpokladů, je jeho přístup určován některými samozřejmými zásadami, bez jejichž respektování by mohl stěží reprodukovat a parafrázovat řeč pramenů. Je veden přesvědčením, že údaj pramene ukazuje na realitu, že údaje vypovídající o téže skutečnosti se nemohou vyvracet, že k vysvětlení jejich souvislostí nelze odkazovat na působení činitelů nadpřirozených, že skutečnosti, o nichž není nejmenšího svědectví, lze považovat nejvýš za možné nebo pravděpodobné, ale ne za jisté atd. I v nejjednodušší historikové práci jsou tak implikována základní metodologická pravidla, bez nichž by historická práce přestala mít charakter vědy. I když jejich soustava je od historika k historikovi různě bohatá, lze je redukovat do několika výchozích tezí. Je to přesvědčení o poznatelnosti minulosti objektivními metodami, pokud jsou nám k dispozici pozůstatky této minulosti nebo svědectví o ní; přesvědčení, že empirické poznání a racionální myšlení je jediným možným principem, jak objevovat a interpretovat fakta; lpění na empirických faktech jako závazné základně historického poznání, kterou je možno, ne však nutno překračovat směrem ke skutečnostem méně evidentním a méně se nabízejícím naivně realistickému postoji; samozřejmá jistota, že kauzální závislosti mezi fakty jsou dílem působení sil z tohoto světa; kombinace mínění o autonomní hodnotě vědeckého poznání, o jeho samoučelnosti s vírou v jeho výchovně propagační poslání.

Na podobných elementárních zásadách se shodnou historikové odlišného filozofického zaměření nepochybně snadněji než při uvažování o etickém hodnocení v historiografii. Na této základně se scházejí historikové zcela odlišné orientace filozofické, politické a ona umožňuje kontinuitu vývoje historické vědy.⁸³ Možnost vzájemného porozumění je tím větší, čím více je teorie historického poznání omezena na aplikaci pokud možno neutrálních metodických a technických zásad a čím více se vyhýbá problémům přesahujícím rovinu evidentních empirických faktů a prostředků. Proto patří do téhož kontextu Pelclovo i Barto-

⁸³ Nakolik jsou výjimkou názory tlumočené např. v knize A. RICHARDSONA, *History*, jsem se snažil naznačit v *ČsČH* 14, 1966, s. 404 n.

šovo vylíčení doby Václava IV.⁸⁴ a proto se Sedláčkovy Hrady a zámky nesetkají se zásadním odmítnutím dějepisců marxistických. Nedotýkají se totiž problémů, jejichž různé pojetí od sebe dělí historiografii různých směrů a ideologické orientace. Proto je také možné, že značná část historiků svou prací nereaguje na proměny dobové ideologie a zařazuje se do kontextu dějepisectví, jehož filozofické a metodologické předpoklady jsou protikladné jejich původnímu východisku. Nejde tu o záměrnou změnu historikova přesvědčení, ale o takovou teoretickou nevyhraněnost, která dovoluje symbiózu s historickým myšlením jakkoliv orientovaným. Je umožněna právě tím, že i v historiografii sebevícе filozoficky a ideologicky angažované jsou respektovány elementární zásady tvořící základnu historického řemesla. Dějepisectví, které se vyhýbá vystupovat do vyšších poloh historického poznání, má větší naději na přežití. Proměny ideologie zasahují především historiky, kteří se pohybují právě v abstraktnějších polohách, ve kterých teprve historiografie dostává svou osobitou podobu. Teprve rozdílné stanovisko k filozofické a metodologické stránce diferencuje historiografii do škol a směrů.

Domnívám se tedy, že historiografie představuje ve své většině celek, který je pro svou lhostejnost k teoretickým otázkám, především otázkám poznání a hodnocení, velmi málo diferencován. Jen na základě tematické, fakticitní rozmanitosti nelze rozlišit existenci vyhraněnějších proudů dobového dějepisectví. Protože respektování základních metodických principů při konkrétních výzkumech je samozřejmostí, sdílí většina historiků nejelementárnější metodologické principy, které charakterizují celé moderní vědecké myšlení na rozdíl od myšlení předvědeckého. Právě pro svou abstraktnost jsou obecně přijatelné a udržují homogenost historiografie i tenkrát, když ji různost námětů a množství faktů diferencuje. Tyto metodické zásady a jejich hubený metodologický substrát tvoří společného jmenovatele historiografie, kterou bylo možno nazvat s obměnou dramatikovy formulace historiografií pro každé počasí. Tyto primární zásady jsou filozofickým a metodologickým inventářem, kterým disponuje naprostá většina historiků 19. a 20. století a který je implikován v každé jejich práci. Je východiskem práce i těch badatelů, kteří nikdy k otázkám teoretickým neměli vztah. Osvojují si teorii nepřímou, mnohdy nevědomky, zahalenou v praktických postupech, kterým se učí s tím, jak se stávají historiky a jak napodobují vzory, které jim nabízejí dějiny historiografie. Metodologie a filozofie, třebaš redukovaná na minimum, je v jejich práci tak přítomná jako próza ve výročích Molièrova pana Jourdaina.

Teprve nad širokým okruhem bezbarvé, nevyhraněné historiografie, která se distancuje od všech myšlenek, jež nejsou spojeny přímo s fakty, se rozkládá nepoměrně užší okruh historických děl, pro něž není koncepce ničím, co se

⁸⁴ F. M. BARTOŠ, Čechy v době Husově, Praha 1947.

přijímá hotové a čeho si historik není ani vědom. Tyto pokusy o spojení teoretických postulátů s řešením konkrétních úkolů nejsou rozmnožením vědomostí nebo návodem, jak k nim dospět. Jsou hledáním nových pohledů, pojetí a přístupů, které by dovolily vidět smysl a řád tam, kde řemeslná rutina snáší záplavu údajů, jejichž vzájemný vztah a vztah k poznávajícímu člověku jsou nepochopitelné. Jsou vrcholy historické vědy, jejichž objevení znamená ve vývoji historiografie etapu. Avšak i produkce, která se omezuje jen na uvědomělou nebo neuvědomělou pasivní recepci teoretických zásad, je plnoprávnou součástí historiografie. Ta jí vděčí za neustálé rozšiřování historických poznatků, z nichž se koncepce budují. Jde o jev, jenž má přímou obdobu v diferenciaci umění, jen s tím rozdílem, že ve vědě epigonství nevyklučuje pozitivní hodnocení díla.

Tak se ukazuje, že metodologická a filozofická složka historického díla je sice jeho složkou dominantní, určující vůbec pojetí skutečnosti a minulosti, že však není organickou a autochtonní složkou každého historického díla. Zatímco fakta a metodu si musí historik v každém případě osvojit osobně, je běžné, že filozofii a metodologii historického poznání přijímá většina historiků v hotové podobě zvenčí. Napodobuje důsledky obecných principů, promyšlených jinde a jinými. Také snad proto vede metodologický, teoretický aspekt v jednotlivém historickém díle nezřídka existenci odvozenou a jen volně souvisí s jeho individuální podobou. Mohou nejen existovat historická díla po filozoficko-teoretické stránce naprosto neurčitá (některé typy historické produkce jsou takové nutné: např. chronologické příručky), ale i výtvoř, jež je možno zařadit do různého, takřka protikladného kontextu. I dílo tak naplněné filozofickým pojetím jako Palackého bývá střídavě uváděno do vztahu k naprosto protichůdnému ideovému východisku, osvícenskému či romantickému myšlení. Podobně je tomu s Pekařovým pozitivismem, se zařazováním Vicova díla k některému velkému filozofickému proudu 18. století, s příznačností Pokrovského díla pro marxistickou metodologii. Dominující složka struktury historického díla je složkou, která je svou existencí vázána na historiografii nejméně; složkou, jejíž působení je nejméně evidentní a která ponechává pro svou rámcovost dvěma předešlým vrstvám značnou autonomii; složkou, jež v rozvinuté a úplné podobě charakterizuje jen nejvyšší a nejcharakterističtější hodnoty historiografické tvorby. V běžné produkci je obsažena jen v zjednodušené — ať zárodečné nebo degenerované — formě. Její nerozvinutost je vyvažována ve zvláštních situacích, působených tlakem mimovědeckého kontextu, deklarativními tezemi zdánlivě filozofického obsahu. To byl i způsob, jak se historiografie stávala rychle a zdánlivě marxistickou.

4. Ideologie

V tomto bodě se filozoficko-metodologická složka historického díla stýká s tím, co nazveme jeho ideologickou rovinou. Vztah mezi ideologií a vědou je komplikovaným námětem úvah filozofů a sociologů vědy a jejich poznatky lze ve